

بررسی منابع تاریخی ابن ابی‌الحدید در شرح نهج البلاغه

علی اکبر فراتی* / محسن رفعت**

چکیده

یکی از مهم‌ترین منابع امروزی تاریخ پژوهان، شرح نهج البلاغه ابن ابی‌الحدید است. نگارندگان این نوشتار به بررسی و معرفی منابع تاریخی شارح پرداخته، برخی ویژگی‌های روش تاریخی شارح را آورده و درباره برخی منابع، توضیحاتی در مورد چگونگی منبع و وجود یا عدم وجود آن داده‌اند. بررسی‌ها و واکاوی‌های دقیق‌تر می‌تواند بر پایه این معرفی اجمالی در مورد هر یک از کتاب‌ها به طور خاص انجام پذیرد. کلیدواژه: شرح نهج البلاغه، ابن ابی‌الحدید، تاریخ و منابع تاریخی.

مقدمه

شرح نهج البلاغه ابن ابی‌الحدید که بزرگ‌ترین و نیکوترین شرح نهج البلاغه است،^۱ یکی از مهم‌ترین منابع تاریخی نیز به شمار می‌رود. ابن ابی‌الحدید در لابه‌لای شرح سخنان امام به مناسبت‌های گوناگون وقایع و روایات تاریخی را نقل کرده که هم اکنون برخی موارد آن - چنان که خواهد آمد - تنها منبع مورد استشهاد است، چنان‌که صفا خلوصی در مجله المعلم الجدید در مقاله‌ای با عنوان *عنوان الكنوز الدفینة فی شرح ابن ابی‌الحدید لنهج البلاغه* درباره اهمیت این کتاب در حفظ آثار عربی اسلامی، به ویژه تاریخ می‌گوید: بسیاری از کتاب‌هایی که امروز در شمار میراث مفقود عربی به شمار است، هنوز عناوین و بخش‌هایی از آن در این کتاب حفظ شده است. به بیان دیگر، شرح ابن ابی‌الحدید بخش‌هایی از کتاب‌هایی را در بردارد که اثری از آن نمانده است و از این جنبه بیشتر به موزه آثار و نسخ خطی قدیم شباهت دارد.^۲ علاوه بر این، شرح این عالم مدائنی نقش بزرگ و ویژه‌ای در تصحیح و تحقیق کتاب‌های تاریخی دارد، و نیز جزء منابع مهم و موثق تاریخی نزد بسیاری از تاریخ‌پژوهان است. سیدجعفر مرتضی عاملی یکی از آنهاست که شرح نهج معتزلی را در شمار نخستین و شاید یکی از مهم‌ترین منابع وی در تحقیقاتش می‌توان دید.^۳

بنابراین، بررسی منابع مختلف و اصلی تاریخی که ابن ابی‌الحدید از آن بهره گرفته است نیز اهمیت ویژه‌ای می‌یابد که در این مقاله به آن پرداخته شده است. اکنون پس از کوتاه سخنی درباره روش تاریخی شارح در کنار دیگر روش‌های شرح او بر نهج البلاغه به اصل موضوع وارد می‌شویم:

الف) روش تاریخی در شرح ابن ابی‌الحدید

هر نویسنده‌ای برای نوشتن، شیوه و روشی دارد، همچنان‌که موسوعه‌نگاران در نگاشته خود روش‌های متعددی را پی می‌گیرند. کتاب ابن ابی‌الحدید پیش از آنکه شرح کتاب خاصی باشد، موسوعه و دانش‌نامه‌ای است در موضوعات مختلف و زمینه‌های گوناگون، و این به دو امر باز می‌گردد: نخست، شمولیت و جامعیت نهج البلاغه که طبق گفته شارح، علوم و فنون متنوعی را دربردارد و دوم، جامع الاطراف بودن ابن ابی‌الحدید در علوم اسلامی و غیر اسلامی که شرح کتابی چون نهج البلاغه آن را می‌طلبد. این علامه مدائنی در شرح خود از منابع مختلف و بسیاری در دانش‌های متعددی، چون کلام، ادب، تاریخ و فلک بهره برده

است. و این به دلیل استفاده مستقیم او از کتابخانه شاهنشاهی بغداد است. به هر حال،^۴ وی در شرح خود از روش‌هایی چند بهره برده که مهم‌ترین آنها عبارت است از: ۱- منهج تاریخی، ۲- منهج روایی - حدیثی، ۳- منهج کلامی، ۴- منهج ادبی، ۵- منهج بلاغی، ۶- منهج لغوی.^۵ منهج و روش تاریخی را می‌توان در رأس همه این منهج‌های این شرح دانست و می‌توان آن را شرحی تاریخی تلقی کرد.

ب) برخی ویژگی‌های شرح ابن ابی‌الحدید

از جمله ویژگی‌های شرح تاریخی - روایی شارح بر نهج‌البلاغه عبارت است از:

۱. منابع و مصادر دست اول که بسیاری از آنها بهترین‌ها در موضوع خود هستند و البته بر خلاف معمول و معهود نزد قدما که چندان به ارجاع اهمیت نمی‌دادند، یکی از برجسته‌ترین کتاب‌هایی است که به این امر اهمیت داده و در جای‌جای آن، در موضوعات گوناگون، از منابع و مستندات تاریخی خود از کتاب یا شخصیت‌ها و مشایخ یاد کرده است.
۲. نقل وقایع و رخدادها و روایات تاریخی با اسناد مندرج در کتب یا آنچه از اساتید خود شنیده است. این کار وی یعنی نقل مطالب مستند، در کنار ذکر منبع، بر قوام و استواری نقل‌ها افزوده است و چنان‌که در موارد متعدد می‌بینیم نشان دهنده اصرار وی بر رعایت امانت در نقل روایات است؛ خواه تاریخی باشد و خواه روایی. بدیهی است این ویژگی، پژوهشگران و محققان دوره‌های بعد از وی را در بازشناخت و تمییز سره از ناسره یاری می‌کند.
۳. اجتهاد و نقد ضمن نقل‌ها یکی دیگر از ویژگی‌های شرح ابن ابی‌الحدید است، زیرا وی در کنار نقل مطالب تاریخی به نقد آن نیز می‌پردازد، چنان‌که در سایر موضوعات نیز نقدگرایی شارح ستودنی است، هرچند در همه موارد مصیب نبوده است.
۴. عدم تعصب در نقل از شخص یا مذهب معین. وی بدون توجه چندان به مذهب مورخان و راویان از آنها نقل می‌کند، البته در مواردی که پذیرش آن مطلب در نظر وی بی‌تأثیر نبوده به مذهب ایشان اشاره دارد، مثل مواردی که مورد طعن یکی از طرفین است و وی از مذهب طرف مخالف بر ضد او سخنی را نقل می‌کند، مانند خطبه شقشقیه.^۶
۵. نقل گونه‌های مختلف یک روایت تاریخی.

۶. وجود روایاتی ویژه و منحصر به فرد در شرح نهج البلاغه.
۷. یادکرد اسامی منابع؛ بدیهی است که یاد کرد اسامی منابع، محققان را در تجمیع و تکمیل یک منبع یاری می‌کند. علاوه بر این، شرح ابن ابی‌الحدید در گردآوری کتاب‌هایی چون *الغارات* ابن هلال ثقفی و *وقعة صفین* نصر بن مزاحم منقری، یکی از مهم‌ترین منابع تطبیق با نسخه امروزی این نوع کتاب‌ها است.
- اکنون پس از این مقدمه کوتاه به معرفی اجمالی منابع اصلی تاریخی، بر اساس نویسندگان آنها و با ترتیب تاریخی می‌پردازیم:^۷

منابع قرن دوم

۱. کلبی: ابونضر محمد بن سائب بن بشر کلبی از اصحاب امام باقر و امام صادق علیهما السلام صاحب کتاب *احکام القرآن* و متوفای ۱۴۶ق بود. وی پدر هشام کلبی، نسابه معروف است که احوالش خواهد آمد.^۸ شارح از کتابی برای وی نام نمی‌برد و ما نیز نام کتاب تاریخی برایش نمی‌یابیم، ولی ظاهراً در احوال جنگ جمل از وی نقل کرده و می‌گوید:
و روی الکلبی و الواقدی و المدائنی أن محمد بن أبی بکر و محمد بن أبی حذیفه كانا بمصر يحرضان الناس علی عثمان فسار محمد بن أبی بکر مع من سار إلی عثمان وأقام محمد بن أبی حذیفه بمصر.^۹
۲. محمد بن اسحاق: أبو عبدالله محمد بن إسحاق بن یسار مطلبی مدنی از قدیم‌ترین مورخان عرب، متولد مدینه و ساکن بغداد بود و در همان‌جا به سال ۱۵۱ق درگذشت. کتاب *السیره و المغازی* از آن اوست که شارح نیز در موارد متعدد از آن یاد کرده و در برخی موارد آن را *المغازی* گفته است.^{۱۰} شیخ در رجال خود، وی را از اصحاب امام باقر و امام صادق علیهما السلام دانسته است.^{۱۱} ابن ابی‌الحدید درباره این کتاب و نویسنده‌اش می‌گوید: «فإنه کتاب معتمد عند اصحاب الحدیث والمؤرخین، ومصنفه شیخ الناس کلهم».^{۱۲} نمونه‌ای از نقل روایات تاریخی وی که در شرح ابن ابی‌الحدید آمده، چنین است: «و قال ابن إسحاق فی کتاب المغازی: إن عائشة كانت تروی هذا الخبر و تقول، فالناس یقولون إن رسول الله صلی الله علیه و آله».^{۱۳}
۳. *ابومخنف*: لوط بن یحیی بن سعید بن مخنف از دی غامدی، راوی و عالم سیره و اخبار و امامی و کوفی است، گرچه برخی وی را امامی نمی‌دانند. جد وی مخنف بن سلیم از یاران امام علی علیه السلام بوده است. وی به سال ۱۵۷ق درگذشت. از کتاب‌های وی: *الجمل*، *صفین*، *النهران*، *مقتل علی*، *الشوری*، *مقتل عثمان*، *مقتل الحسین* علیه السلام و... می‌باشد.^{۱۴} منابع او

را امامی دانسته‌اند، ولی گویی امامی نبوده است و شارح نیز وی را شیعه نمی‌داند.^{۱۵} شارح بیشتر درباره رخداد جمل از او روایت دارد و از کتاب *الجمل* یا *وقعة الجمل* وی نام می‌برد: «و ذکر أبو مخنف فی کتاب الجمل أن علیاً رضی الله عنه خطب لما سار الزبیر و طلحة من مکة، و معهما عائشة یریدون البصرة، فقال...»^{۱۶}.

منابع قرن سوم

۴. زبیر بن بکار: ابو عبدالله زبیر بن بکار بن عبدالله قرشی اسدی مکی، از نوادگان زبیر بن عوام، نسب شناس و آگاه به اخبار عرب و راوی آن، در مدینه به سال ۱۷۲ق متولد شد. وی در مکه سرپرست منصب قضاوت بود و در همان‌جا در ۲۵۶ ق درگذشت. برخی از آثار او عبارت است از: *جمهرة نسب قریش*، *أخبار عمر بن أبی ربيعة* و اخبار چند تن دیگر از شعرا و نیز مجموعه‌ای در اخبار و نوادر تاریخ به نام *الموقیاتیات*.^{۱۷} ابن ابی‌الحدید در جایی درباره او چنین می‌گوید: زبیر بن بکار هرگز متهم به دشمنی با معاویه نبوده و آن چنانکه از احوال او و کناره‌گیری او از فضایل علی رضی الله عنه معلوم می‌شود، هیچ‌گونه نسبتی هم با عقاید شیعه ندارد.^{۱۸} وی از سه کتاب زبیر در شرح تاریخی نهج‌البلاغه بهره برده است: *الموقیاتیات*، *المفاخرات* و *أنساب قریش*. در اینجا به ذکر نمونه‌ای از هر یک از کتاب‌ها می‌پردازیم:

الموقیاتیات: «وَأنا أذكر فی هذا الموضوع خیراً، رواه الزبیر بن بکار فی الموقیاتیات لیعلم من یقف علیه، أن معاویة لم یکن لینجذب إلى طاعة علی رضی الله عنه أبداً، ولا یعطیه البیعة».^{۱۹}

المفاخرات: «و روی الزبیر بن بکار فی کتاب المفاخرات، قال: اجتمع عند معاویة عمرو بن العاص و الولید بن عقبه بن أبی معیط و عتبه بن أبی سفیان بن حرب و المغیره بن شعبه».^{۲۰}

أنساب قریش: «و نحن نورد من کتاب أنساب قریش، للزبیر بن بکار ما یتضمن شرحاً لما أجمله شیخنا أبو عثمان أو لبعضه، فإن کلام أبی عثمان لمحہ و إشارة و لیس بالمشروح».^{۲۱}

۵. ابن کلبی: أبو منذر هشام بن أبی نصر محمد بن سائب بن بشر کلبی کوفی از داناترین مردم به علم انساب بوده. وی برخی انساب را نیز از پدرش گرفته بود. او به سال ۲۰۴ یا ۲۰۶ق درگذشت. برخی از کتاب‌های او عبارت است از: *اخبار قریش*، *اخبار بنی تغلب*، و *جمهرة انساب*.^{۲۲} ابن ابی‌الحدید از کتاب *جمهرة النسب* نام برده است که نمونه‌ای از آن را می‌آوریم: «فأما نسب مصقلة بن هبيرة، فإن ابن الكلبي قد ذكره فی جمهرة النسب، فقال: هو مصقلة بن هبيرة بن شبل بن یثربی».^{۲۳}

۶. محمد بن عمر واقدی: أبو عبدالله محمد بن عمر بن واقد سهمی (یا اسلمی) واقدی از قدیم‌ترین و مشهورترین تاریخ‌نگاران و حفاظ حدیث بود. وی در ۱۳۰ ق در مدینه متولد شد و در بغداد در سال ۲۰۷ ق درگذشت. برخی از کتاب‌های وی عبارت است از: *المغازی النبویة، الطبقات و مقتل الحسین*. از مشهورترین شاگردانش که از او روایت کرده، محمد بن سعد صاحب کتاب *الطبقات الکبیر* است.^{۲۴} ابن ابی‌الحدید از شش کتاب او، یعنی *المغازی، الشوری، الجمل، صفین، تاریخ الواقدی و الدار نام برده است که به ذکر نمونه‌ای برای هر یک بسنده می‌کنیم:*

المغازی: «الفصل الثالث فی شرح القصة فی غزاة بدر، ونحن نذكر ذلك من کتاب المغازی، لمحمد بن عمر الواقدی».^{۲۵}

کتاب الشوری: «و روی الواقدی فی کتاب الشوری عن ابن عباس رحمه الله قال: شهدت عتاب عثمان لعلی ؑ یوما فقال له فی بعض ما قاله».^{۲۶}

کتاب الجمل: شارح در آغاز خطبه ۲۲۶ نهج البلاغه می‌گوید: «و من خطبة له ؑ خطبها بذی‌قار، وهو متوجه إلى البصرة، ذکرها الواقدی فی کتاب الجمل».^{۲۷}

کتاب صفین: وفی کتاب صفین للواقدی عن علی ؑ: «لولا أن تبطروا فتدعوا العمل لحدثکم بما سبق علی لسان رسول الله ﷺ لمن قتل هؤلاء».^{۲۸}

تاریخ الواقدی: و روی الواقدی باسناده فی تاریخه عن الزهري قال: سألت ابن عباس: متى دفنتم فاطمة علیها السلام؟ قال: دفناها بليل بعد هدأة».^{۲۹}

کتاب الدار: «فإن الواقدی روی فی کتاب الدار، أن مروان بن الحکم لما حصر عثمان الحصر الأخير أتى زيد بن ثابت».^{۳۰}

۷. ابو عبیده معمر بن مثنی: أبو عبیده معمر بن مثنی مشهور به ابو عبیده نحوی، از امامان ادب و لغت است. وی به سال ۱۱۰ ق در بصره متولد شد. از زندگی او چنین بر می‌آید که نسبت به معاصرانش بسیار منتقد بود. تاریخ درگذشت او را بین ۲۰۷ – ۲۱۳ ق گفته‌اند، برخی از کتاب‌های او عبارت است از: *مجاز القرآن و أيام العرب*. وی کتابی با عنوان *غریب الحدیث* یا *شرح غریب الحدیث* هم دارد.^{۳۱} ابن ابی‌الحدید شرح برخی روایات تاریخی را به او مستند می‌کند. کتاب‌های او در زمینه تاریخ عبارت است از: *المثالب، مقاتل الفرسان، القبائل، التاج* که نمونه‌ای از هریک از آنها را می‌آوریم:

المثالب: در نقد سخن شیخ اعتقادیش یعنی ابوجعفر اسکافی درباره اینکه مروان در مدینه شعر هتک حرمت سر مطهر امام حسین علیه السلام را خواند: «قلت: هكذا قال شيخنا أبو جعفر، والصحيح أن مروان لم يكن أمير المدينة يومئذ، بل كان أميرها عمرو بن سعيد بن العاص، ولم يحمل إليه الرأس، وإنما كتب إليه عبدالله بن زياد، يبشره بقتل الحسين علیه السلام فقراً كتابه على المنبر و أنشد الرجز المذكور، و أوماً إلى القبر قائلاً يوم بيوم بدر فأنكر عليه قوله قوم من الأنصار. ذكر ذلك أبو عبيدة في كتاب المثالب.^{۳۲}

مقاتل الفرسان: «و روى أبو عبيدة معمر بن المثنى في كتاب مقاتل الفرسان قال: كتب عمر إلى سلمان بن ربيعة الباهلي أو إلى النعمان بن مقرن أن في جندك رجلين من العرب عمرو بن معديكرب و طليحة بن خويلد». ^{۳۳} گفتنی است که شاید نام کامل این کتاب طبقات الشجعان و مقاتل الفرسان باشد که ابن ابی‌الحدید در جای دیگری از شرح، بدون نام نویسنده از آن یاد کرده است.^{۳۴}

القبائل: «قال الزبير: وقد كان مالا أبا بكر وعمر على نقض أمر سعد، و إفساد حاله رجلان من الأنصار ممن شهد بدرا، و هما عويم بن ساعدة و معن بن عدی. و لها سبب مذکور في كتاب القبائل لأبي عبيدة معمر بن المثنى، فليطلب من هنا». ^{۳۵}

التاج: «و قد ذكر أبو عبيدة معمر بن المثنى في كتاب التاج، أن لبني تميم مآثر لم يشركهم فيها غيرهم، أما بنو سعد بن زيد مائة فلها ثلاث خصال». ^{۳۶}

علاوه بر تاریخ یکی از زمینه‌های مهمی که شارح ابن ابی‌الحدید نهج‌البلاغه از اقوال و آرای ابوعبیده بهره گرفته، بخش شرح مفردات نهج‌البلاغه می‌باشد که به او ارجاع داده است.^{۳۷}

۸. نصر بن مزاحم: أبو الفضل نصر بن مزاحم بن سيار منقري تميمي كوفي، از مؤرخان شیعه است که در سال ۲۱۲ق درگذشت. برخی از کتاب‌های او عبارت است از: الغارات، مقتل الحسين و وقعة صفين.^{۳۸} ابن ابی‌الحدید درباره وی می‌گوید: «فهو ثقة ثبت صحيح النقل، غير منسوب إلى هوى و لا إدغال، و هو من رجال أصحاب الحديث». ^{۳۹}

ابن ابی‌الحدید در شرح نهج‌البلاغه از کتاب صفين یاد کرده است:

روى هذا الخبر نصر بن مزاحم في كتاب صفين، عن عمر بن سعد عن مسلم الأعور عن حبة العرنى، ورواه أيضا إبراهيم بن ديزيل الهمداني، بهذا الإسناد عن حبة أيضا في كتاب صفين.^{۴۰}

۹. ابن قتیبه: ابن قتیبه أبو محمد عبدالله بن مسلم بن قتیبه دینوری یا مروزی، نحوی و لغوی، صاحب کتاب المعارف، أدب الکاتب و غریب القرآن الکریم، غریب الحدیث، عیون الأخبار، مشکل القرآن، مشکل الحدیث و... در بغداد یا کوفه به سال ۲۱۳ق متولد شد و مدتی در دینور به قضاوت مشغول شد و به آنجا شهرت یافت. و در ذی القعدة سال ۲۷۰ق یا ۲۷۱ و یا ۲۷۶ درگذشت که آخرین تاریخ را صحیح تر گفته اند.^{۴۱} ابن ابی الحدید از دو کتاب **عیون الاخبار و المعارف** ابن قتیبه در زمینه تاریخ بهره برده است که در این مجال، نمونه‌ای از هر یک را ذکر می‌کنیم:

عیون الاخبار: «و من أخبار الجبناء ما رواه ابن قتیبه فی کتاب عیون الأخبار قال: رأى عمرو بن العاص معاویة يوماً فضحک، و قال: مم تضحک یا امیر المؤمنین أضحک الله سنک».^{۴۲} المعارف: و قد ذکر ابن قتیبه فی کتاب المعارف عن أبی الغادیة أنه کان يحدث عن نفسه بقتل عمار، و يقول: إن رجلاً طعنه فانكشف المغفر عن رأسه.^{۴۳}

۱۰. أبو الحسن مدائنی: علی بن محمد بن عبدالله، أبو الحسن مدائنی از اهالی بصره بود. وی در ۱۳۵ق متولد شد. او ساکن مدائن بود، سپس به بغداد رفت و تا زمان درگذشتش به سال ۲۲۵ق آنجا ماند. ابن ندیم بیش از صد کتاب از مصنفات او را در تاریخ، ذکر کرده است. ابن تغری تاریخش را بهترین تاریخ‌ها می‌داند.^{۴۴} طبق قول شیخ طوسی، او مقتل الحسین علیه السلام داشته است.^{۴۵} ابن ابی الحدید در مباحث تاریخی شرح نهج البلاغه، بسیار از این مورخ نقل کرده است. در روایات تاریخی وی باید با دقت و تأمل نگریست، زیرا برخی موارد آن با اصول شیعی - اسلامی سازش ندارد. ابن ابی الحدید از چند کتاب او در مباحث تاریخی نقل کرده است که عبارت‌اند از: **صفین، الخوارج، الأمثال، الجمل، مقتل عثمان، الأحداث، أمهات الخلفاء و الفتوح**. غیر از این موارد، ابن ابی الحدید از کتاب دیگری نیز به نام **الأکله** یاد کرده است که موضوع آن تاریخ نیست و چنان‌که از نامش پیداست، درباره خوراک است گرچه ابن ابی الحدید در مباحث تاریخی از آن بهره برده است. برخی از مواردی که ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه به کتاب‌های او استناد کرده، عبارت است از: **کتاب صفین:** «و روی المدائنی فی کتاب صفین قال: «لما أجمع أهل العراق علی طلب أبی موسی و أحضروه للتحکیم علی کره من علی علیه السلام أتاه عبدالله بن العباس وعنده وجوه الناس و أشرفهم فقال له...»».^{۴۶}

کتاب الخوارج: «و ذکر المدائنی فی کتاب الخوارج قال: لما خرج علی إلى أهل النهر، أقبل رجل من أصحابه ممن كان علی مقدمته یرکض حتی انتهى إلى علی»^{۴۷}

کتاب الامثال: «و روی المدائنی فی کتاب الأمثال عن المفضل الضبی، أن رسول الله ﷺ لما خرج عن مكة، يعرض نفسه علی قبائل العرب...»^{۴۸}

کتاب الجمل: «و روی المدائنی فی کتاب الجمل قال: لما قتل عثمان كانت عائشة بمكة، و بلغ قتله إليها و هی بشراف، فلم تشک فی أن طلحة هو صاحب الأمر، و قالت: بعدا لنعثل و سحقاً...»^{۴۹}

کتاب مقتل عثمان: «و روی المدائنی فی کتاب مقتل عثمان، أن طلحة منع من دفنه ثلاثة أيام، وأن علیاً لم یبايع الناس، إلا بعد قتل عثمان بخمسة أيام...»^{۵۰}

کتاب الاحداث: «و روی أبو الحسن علی بن محمد بن أبی سیف المدائنی فی کتاب الأحداث، قال: كتب معاوية نسخة واحدة إلى عماله بعد عام الجماعة أن برئت الذمة ممن روی شيئاً من فضل أبی تراب و أهل بيته، فقامت الخطباء فی كل كورة و علی كل منبر، یلعنون علیاً و یرءون منه و یقعون فيه و فی أهل بيته»^{۵۱}

کتاب امهات الخلفاء: «و روی أبو الحسن المدائنی هذا الخبر، فی کتاب أمهات الخلفاء، و قال: إنه روی عند جعفر بن محمد ﷺ بالمدينة»^{۵۲}

کتاب الفتوح: ذهب محمد بن جریر الطبری فی التاريخ الكبير، و إلى القول الأول ذهب المدائنی فی کتاب الفتوح، و نحن نشیر إلى ما جرى فی هاتین الوقعتین»^{۵۳}

کتاب الاكلة: «العرب تعیر بكثره الاكل... و قد كان فيهم قوم موصوفون بكثره الاكل، منهم معاوية، قال أبو الحسن المدائنی فی کتاب الاكلة: كان يأكل فی اليوم أربع أكالات أخرهن عظماهن، ثم يتعشى بعدها بشريدة عليها بصل كثير»^{۵۴}

۱۱. اسکافی: یکی دیگر از منابع ابن ابی‌الحدید در مباحث تاریخی، محمد بن عبدالله، ابوجعفر اسکافی متوفای ۲۴۰ ق است. وی از متکلمان و پیشوایان معتزله است که «اسکافیه» منتسب به اوست. وی بغدادی و در اصل سمرقندی است.^{۵۵} ابن ابی‌الحدید شارح درباره او می‌گوید:

كان من المتحققين بموالة علی ﷺ والمبالغين فی تفضيله، وإن كان القول بالتفضيل
عاماً شائعاً فی البغداديين من أصحابنا كافة، إلا أن أباً جعفر أشدهم فی ذلك
قولاً، وأخلصهم فيه اعتقاداً.^{۵۶}

کتاب *نقض العثمانیه* از اوست که ابن ابی‌الحدید نیز از آن نقل می‌کند. یکی از نمونه‌های روایات تاریخی ابن ابی‌الحدید از اسکافی ابن فهیمی است:

و روی شیخنا أبو جعفر الإسکافی، فی کتاب *نقض العثمانیه*، عن علی بن الجعد عن ابن شبرمه، قال ليس لأحد من الناس أن يقول على المنبر، سلوني إلا على بن أبي طالب ^{۵۷}.
هرچند شهرت اسکافی در کلام است، اما شارح در چندین جا در تاریخ از او روایت آورده است.

۱۲. *ابوجعفر محمد بن حبيب*: *ابوجعفر محمد بن حبيب بن أمية بن عمر بغدادی در بغداد متولد شد و حدود ۲۴۵ ق در سامرا درگذشت و حبيب نام پدر وی نیست، بلکه مادر اوست. وی از دانشمندان بغداد و ادیب معروفی است. بیشتر به کتابش المنمق شناخته است که در امثال است و نیز المحبر که درباره تاریخ و پرستش عرب جاهلی و بت‌های آنهاست. بسیاری از مورخان، همچون صاحب الاستیعاب و الاصابه، از آن نقل کرده‌اند. وی از ابن اعرابی و قطرب و ابی‌عبیده و ابی‌یقطان و غیره روایت دارد و از شاگردان هشام بن محمد کلبی نساب بوده است. وی تنها و به دور از مردم می‌زیست و چون ابن کلبی حلقات درس چندانی نداشت، کتاب‌هایش را صحیح شمرده‌اند. برای وی چهل کتاب شمرده‌اند که در تاریخ، نسب، لغت و شعر است. برخی از آنها عبارت است از: کتاب الأمثال علی‌المنمق، کتاب النسب، کتاب المؤتلف و المختلف (در نسب)، کتاب غریب الحدیث. ^{۵۸} ابن ابی‌الحدید از *امالی* وی نام برده است که نگارنده در شرح حال وی چنین نامی برای هیچ‌یک از تألیفات وی نیافت. در برخی موارد نیز نام کتاب او را ذکر نکرده است که با توجه به شیوه ابن ابی‌الحدید نباید کتابی جز *امالی* باشد. اما نمونه‌ای از *امالی* وی که در شرح نهج‌البلاغه به آن استناد شده، چنین است: «و روی محمد بن حبيب فی أمالیه، قال: تولى غسل النبي ﷺ على ﷺ و العباس رضی الله عنه» ^{۵۹}.*

۱۳. *ابوعثمان جاحظ*: عمرو بن بحر، أبو عثمان، مشهور به جاحظ، از بزرگان ائمه ادب و رئیس فرقه جاحظیه از شاخه‌های معتزله است. زادگاه و محل درگذشت وی بصره بود. وی در سال ۱۶۳ق به دنیا آمد و ۲۵۵ق درگذشت. کتاب‌های بسیاری در ادب و موضوعات دیگر دارد، همچون *الحيوان*، *البيان* و *التبيين* و *الرسائل السياسية*. ^{۶۰} ابن ابی‌الحدید معتزلی از چند کتاب او در شرح خود نام برده است، مانند *البيان* و *التبيين*، ^{۶۱} *مفاخرات قریش*، ^{۶۲} *مفاخرة هاشم و عبد شمس*، ^{۶۳} *کتاب الحيوان*، ^{۶۴} *العثمانیه*، ^{۶۵} *کتاب السفیانیة*، ^{۶۶} *العباسیة* ^{۶۷} و

التوحید.^{۶۸} ابن ابی‌الحدید در جایی از کتاب جاحظ با این تعبیر نام می‌برد: «الکتاب الذی آورد فيه المعاذیر من احداث عثمان»^{۶۹} که به احتمال همان کتاب *نقض العثمانیه* باشد. وی از برخی کتاب‌های جاحظ نیز بدون ذکر نام بهره گرفته است، مانند *الرسائل السیاسیه*. در این میان، آنچه در این نوشتار به آن توجه داده‌ایم و به بحث منابع تاریخی مرتبط است، در هیچ‌یک از کتاب‌های یاد شده - صورت وجود آن - نیافتیم و شرح *نهج البلاغه* معتزلی تنها منبعی است که کتاب‌های دیگر به آن ارجاع داده‌اند. البته برخی نقل‌های تاریخی آن را در *الرسائل السیاسیه* می‌توان یافت که ابن ابی‌الحدید تنها از جاحظ نام برده، بدون اینکه به نام کتاب وی اشاره داشته باشد. برای مثال، ابن ابی‌الحدید درباره بنی‌امیه و بنی‌هاشم مطلبی طولانی از جاحظ با عنوان «شیخنا ابوعثمان» نقل کرده و در خصوص جور بنی‌امیه نسبت به بنی‌هاشم کلامی آورده است که گفتن آن شرم‌آور است، چه رسد به پذیرفتن آن، و با این حال، ابن ابی‌الحدید نیز هیچ نقدی درباره آن نمی‌آورد. سخن این است:

فکان جزاء بنی‌هاشم من بنیه [بنی‌امیه] أن حاربوا علیا، و سموا الحسن، و قتلوا الحسین، و حملوا النساء علی الأفتاب حواسر، و کشفوا عن عورة علی بن الحسین حین أشکل علیهم بلوغه کما یصنع بذراری المشرکین إذا دخلت دورهم عنوة.^{۷۰}

همان طور که گفته شد برخی از روایات تاریخی را ابن ابی‌الحدید به نقل از جاحظ آورده و نام منبع آن را ذکر نکرده است و در کتاب‌های موجود جاحظ هم یافت نمی‌شود، از جمله:

و روی أبوعثمان أيضا قال: دخل الحسن بن علی علیه السلام علی معاویة و عنده عبدالله بن الزبیر، و کان معاویة یحب أن یغری بین قریش، فقال: یا أبا محمد أيهما کان أكبر سناً علی أم الزبیر.^{۷۱}

۱۴. عمر بن شبه: ابوزید عمر بن شبة زید بن عبیده بن ریطة نمیری بصری، شاعر، راوی و مورخ، حافظ حدیث از اهالی بصره بود. وی در سال ۱۷۱ق متولد شد و سال ۲۶۲ق در سامراء درگذشت. کتاب، *مقتل عثمان و السقیفة*.^{۷۲} از جمله کتاب‌های اوست. یکی از مواردی که ابن ابی‌الحدید نقل کرده، مطلب زیر است: «و روی عمر بن شبة أيضا عن سعید بن جبیر قال: خطب عبدالله بن الزبیر فنال من علی علیه السلام فبلغ ذلك محمد بن الحنفیه فجاء إلیه و هو یخطب فوضع له کرسی فقطع علیه خطبته».^{۷۳}

گفتنی است که برخی از نقل‌های ابن ابی‌الحدید از وی به واسطه ابوبکر بن جوزی و طبری است.

۱۵. بلاذری: ابوجعفر (ابوالحسن) احمد بن یحیی بن جابر بن داود بغدادی، شاعر و تراجم شناس و مترجم بود. کتاب‌های فتوح البلدان و أنساب الأشراف از اوست. وی در بغداد متولد شد و رشد یافت با خلفای عصرش، یعنی المتوکل، المستعین و المعتز مراد شده است. وی از کسانی است که از فارسی به عربی ترجمه دارد و کتاب عهد اردشیر برگردان اوست، او به سال ۲۷۹ق درگذشت.^{۷۴} ابن ابی‌الحدید از دو کتاب تاریخ الاشراف و انساب الاشراف برای بلاذری نام می‌برد که در بادی امر یکی به نظر نمی‌رسد، ولی به گواهی تطابقی که بین متن تاریخ الاشراف با انساب الاشراف موجود دادیم آن دو را یکی می‌گیریم، چنان‌که خیرالدین زرکلی نیز در معرفی کتاب‌های بلاذری می‌گوید: کتاب القرابه و تاریخ الاشراف که انساب الاشراف نام گرفته است.^{۷۵} اما برخی از نمونه‌هایی که ابن ابی‌الحدید به نوشته‌های بلاذری استناد کرده، چنین است:

تاریخ الاشراف: «فقال له رسول الله ﷺ: إن ولدت منك غلاماً فسمه باسمي و كنهه بكنيتي، فولدت له بعد موت فاطمة ؑ محمداً فكناه أبا القاسم. و هذا القول هو اختيار أحمد بن يحيى البلاذري، في كتابه المعروف بتاريخ الأشراف».^{۷۶}

انساب الاشراف: «و روی البلاذری فی کتاب أنساب الأشراف، قال: قيل لعبدالله بن عباس: ما منع علياً أن يبعثك مع عمرو يوم التحكيم، فقال: منعه حاجز القدر و محنة الابتلاء و قصر المدة».^{۷۷}

نام کتاب بلاذری در کتاب ابن‌ابی‌الحدید تنها در یک مورد به نام انساب الاشراف آمده است و این نشان دهنده آن است که کتاب بلاذری نزد ابن ابی‌الحدید و هم‌روزگاران او بیشتر به نام تاریخ الاشراف شناخته می‌شد، هرچند نام دیگرش انساب الاشراف بوده است. در برخی موارد ابن ابی‌الحدید به نام بلاذری بسنده کرده است.^{۷۸}

۱۶. احمد بن ابی طاهر: ابوالفضل احمد بن ابی طاهر طیفور خراسانی، به ابن طیفور مشهور است. او نخستین کسی است که در تاریخ بغداد قلم زده است. وی در ۲۰۴ق در بغداد متولد و در ۲۸۰ق در همان‌جا درگذشت. او مؤدب اطفال بود. حدود پنجاه کتاب دارد، که برخی از آنها عبارت است از:

تاریخ بغداد و سرقات الشعراء.^{۷۹} روایات وی در شرح ابن ابی‌الحدید از دو کتاب تاریخ بغداد و اخبار الملوک است که نمونه‌ای از آنها را می‌آوریم:

تاریخ بغداد: شارح با نقل روایتی درباره عمر چنین می‌گوید: «ذكر هذا الخبر أحمد بن أبي طاهر صاحب كتاب تاريخ بغداد في كتابه مسندا».^{۸۰}

اخبار الملوک: «روی أحمد بن أبي طاهر في كتاب أخبار الملوک، أن معاوية سمع المؤذن يقول: أشهد أن لا إله إلا الله فقالها ثلاثاً. فقال: أشهد أن محمداً رسول الله. فقال: لله أبوك يا ابن عبد الله لقد كنت عالی الهمة، ما رضيت لنفسك إلا أن یقرن اسمک باسم رب العالمین».^{۸۱}

۱۷. *ابراهیم بن دیزیل*: *ابراهیم بن دیزیل کسائی همذانی*، حافظ که معروف به سیفنه بود. سیفنه نام پرنده‌ای در مصر است که بر درختی نمی‌نشیند و آن را ترک نمی‌کند مگر اینکه برگ آن را می‌خورد. و ابراهیم نیز از آنجا که بر شیخی وارد نمی‌شد و وی را ترک نمی‌گفت مگر پس از آنکه همه سخنش را گرد می‌آورد، به همین دلیل به سیفنه، معروف شد. وی در حجاز و شام و مصر و عراق و کوه‌ها حدیث شنید. درباره ضبط او و کیفیت کتاب‌هایش چنین آمده است که اگر به دستم کتابی باشد و احمد بن حنبل سمت راستم و ابن معین سمت چپ من باشند، اهمیت نمی‌دهم. وی به سال ۲۸۱ق درگذشت.^{۸۲} ابن ابی‌الحدید از *کتاب صفین* وی نقل کرده است: «و روی إبراهيم بن الحسين بن علی الكسائي، المعروف بابن ديزيل الهمداني في كتاب صفين، قال: ... دعا معاوية بن أبي سفيان عمرو بن العاص ليعثه حكماً».^{۸۳}

۱۸. *ابن هلال ثقفی*: ابواسحاق ابراهیم بن محمد بن سعید بن هلال ثقفی کوفی از مؤلفان نامی عصر خود بوده است. نسب وی به سعد بن مسعود ثقفی عموی مختار می‌رسد که از طرف امیر المؤمنین علیه السلام والی مدائن بود. ابراهیم در اوایل عمر، زیدی مذهب بود و سپس به امامیه اثناعشریه گروید و تاریخ ولادت وی در دست نیست، ولی به سبب نشر کتابش *المعرفة* که شامل مطالب دشمنان اهل بیت علیهم السلام بود، به اصفهان رفت و در سال ۲۸۳ق در همان جا درگذشت. وی حدود پنجاه جلد کتاب تألیف نموده که برخی از آنها عبارت است از: *المغازی*، *السقیفة*، *الغارات*، *مقتل أمير المؤمنين علیه السلام، *رسائل أمير المؤمنين علیه السلام و *حروبه*.^{۸۴} ابن ابی‌الحدید از کتاب *الغارات و المعرفة* وی نام برده است:**

الغارات: «و روی صاحب کتاب الغارات، قال: كان ثلاثة من أهل البصرة يتواصلون علی بغض علی علیه السلام مطرف بن عبدالله بن الشخیر و العلاء بن زیاد و عبدالله بن شفيق. قال صاحب کتاب الغارات: و كان مطرف عابداً ناسكاً».^{۸۵}

المعرفة: «و من أراد استقصاء ذلك فليظنر في كتاب المعرفة لأبي إسحاق إبراهيم بن سعيد الثقفی فإنه قد ذكر عن رجل من أهل البيت بالأسانيد النيرة ما لا زيادة عليه ثم لو صح ما ذكره شعبة لجاز أن يحمل علی التقیة».^{۸۶}

۱۹. مبرد: ابوالعباس محمد بن یزید بن عبدالاکبر ثمالی ازدی، معروف به مبرد، نحوی و لغوی مشهور. وی در سال ۲۱۰ ق در بصره متولد شد و در ۲۸۵ یا ۲۸۶ ق در بغداد درگذشت. وی امامی و مقبول نزد فریقین است. مبرد بسیار فصیح و خوش سخنی و بزرگی بارز او بود. آثار او بسیار است، از جمله: کتاب الاشتقاق و کتاب القوافی. معروفترین کتاب او *الکامل فی اللغة و الادب* است که البته کتابی ادبی است.^{۸۷} نام دیگر این کتاب، *کامل الانوار* است.^{۸۸} ابن ابی الحدید از این کتاب ادبی - تاریخی بهره برده است، چرا که بیشتر اقوال تاریخی مبرد را نقل کرده، علاوه بر این، موارد منقول از او بی شمار است.^{۸۹} البته گاهی از وی نقل روایی نیز دارد، چنانکه در جایی به نقل از *الکامل* مبرد احادیثی از امام باقر^{۹۰} و یا از امام صادق^{۹۱} آورده است و گاهی نیز از نسخه مبرد نیز بهره جسته است.

ابن ابی الحدید آنجا که حضرت در خطبه ۲۷ می فرمایند: «فتواکلتم و تخاذلتم حتی شنت علیکم الغارات و ملکت علیکم الاوطان». می نویسد: «و فی روایة المبرد أيضا فتواکلتم و تخاذلتم و ثقل علیکم قولی حتی شنت الغارات...».^{۹۱}

«روی أبو العباس المبرد فی کتاب *الکامل* أن معاویة قال للأحنف بن قیس و جاریة بن قدامة و رجال من بنی سعد معهما کلاما حفظهم».^{۹۲}

۲۰. ثعلب: ابوالعباس احمد بن یحیی بن زید بن سیار شیبانی، معروف به ثعلب از ائمه لغت و نحو کوفی است. وی متولد ۲۰۰ ق و متوفای ۲۹۱ ق است. او تمام زندگی خود را در بغداد سپری کرد. از جمله آثار او شرح *دیوان الأعشى* و *مجالس ثعلب یا المجالس و معانی القرآن* است. کتابی که ابن ابی الحدید از آن به عنوان منبع تاریخی بهره برده و از آن با عنوان *الامالی* یاد کرده است، *المجالس ثعلب* است. یکی از مواردی که به این کتاب، استناد کرده، چنین است: «قال أبو العباس أحمد بن یحیی ثعلب فی کتاب *الأمالی* کان عبدالله بن عباس عند عمر فتنفس عمر نفسا علیا قال ابن عباس: حتی ظننت أن أضلعه قد انفرجت».^{۹۳}

منابع قرن چهارم

۲۱. ابوعلی: یکی دیگر از منابع در ابن ابی الحدید، محمد بن عبدالوهاب بن سلام جبایی، معروف به ابوعلی است. وی از متکلمان و پیشوایان معتزله است. ابوعلی متولد ۲۳۵ ق و متوفای ۳۰۳ ق است. لقب جبائی به دلیل نسبت او با طائفه جبائیه یا یکی از قریه های بصره، یعنی جبی است. وی صاحب کتاب های متعددی است.^{۹۴} البته هر جا سخن از

ابوعلی آورده، منظور جبائی نیست. گرچه در بیشتر موارد (مطالب کلامی و تاریخی) مراد ابن ابی‌الحدید، جبائی است.^{۹۵} ابن ابی‌الحدید علاوه بر نقل مطالب کلامی او، از مطالب تاریخی او بهره گرفته، اما مشخص نکرده از کدام کتاب او نقل کرده است. یکی از موارد استناد ابن ابی‌الحدید به او چنین است:

و روی الشيخ أبوعلی أيضا عن زيد بن وهب قال: قلت لأبي ذر و هو بالريذة: ما أنزلك هذا المنزل قال: أخيرك أني كنت بالشام فذكرت قوله تعالى «و الذين يَكْنُزُونَ الذهب و الفضة و لا يَتَّقُونَهَا».^{۹۶}

۲۲. طبری: ابوجعفر محمد بن جریر بن یزید طبری، مورخ و مفسر بزرگ اهل تسنن. وی در آمل طبرستان به سال ۲۲۴ق متولد و در بغداد ساکن شد و همان‌جا در ۳۱۰ق درگذشت. برخی از کتاب‌های او عبارت است از: *أخبار الرسل والملوك (تاریخ طبری)* در ۱۱ جلد و *جامع البیان فی تفسیر القرآن (تفسیر طبری)* در ۳۰ جلد. او را از ثقات مورخان دانسته‌اند. ابن اثیر درباره‌اش می‌گوید: «ابوجعفر أوثق من نقل التاريخ».^{۹۷} ابن ابی‌الحدید از کتاب تاریخ او یاد کرده است:

و أضح ما ذكر في ذلك ما آورده ابوجعفر، محمد بن جریر الطبری فی *التاریخ*. و خلاصة ذلك أن عثمان أحدث أحداثا مشهورة، نعمها الناس عليه من تأمير بني أمية، و لا سيما الفساق منهم و أرباب السفه و قلة الدين و إخراج مال الفیء إليهم.^{۹۸}

ابن ابی‌الحدید در جایی از محمد بن جریر طبری صاحب کتاب *المستترشد* یاد می‌کند که برخی همچون خیرالدین زرکلی گویی آن را از تألیفات طبری مشهور دانسته‌اند،^{۹۹} بی‌خبر از اینکه اینها دو نفرند با تشابه نام، و ابن ابی‌الحدید به نیکویی و به جا - البته به قصد تبری از صاحب *المستترشد* و نقد و جرح او - به این مطلب اشاره کرده است، چرا که صاحب تاریخ، سنی و صاحب *المستترشد*، شیعه است. اما سخن ابن ابی‌الحدید چنین است: و أما الأخبار التي رواها عن عمر فأخبار غريبة، ما رأيناها في الكتب المدونة، و ما وقفنا عليها إلا من كتاب المرتضى، و كتاب آخر يعرف بكتاب *المستترشد*، لمحمد بن جریر الطبری، و ليس هو محمد بن جریر صاحب *التاریخ*، بل هو من رجال الشيعة، و أظن أن أمه من بني جریر من مدينة آمل طبرستان، و بنو جریر الأمليون شيعة مستهترون بالشيعة، فنسب إلى أخواله.^{۱۰۰}

۲۳. ابوالقاسم بلخی: نصر بن صباح ابوالقاسم بلخی متوفای ۳۱۹ق از شیوخ معتزله است که ابن ابی‌الحدید بنا بر مذهب خویش از او بسیار نقل کرده است.^{۱۰۱} وی با اینکه از

متکلمان معتزله است، اما ابن ابی‌الحدید از وی علاوه بر مطالب کلامی - تاریخی (از کتاب *المقالات* وی)، مطالبی تحلیلی از تاریخ نیز نقل کرده که در خور توجه است. البته برخی مطالب تاریخی که از بلخی نقل کرده است، در میان مطالب کلامی یافت می‌شود. یکی از موارد استناد او چنین است:

قلت: قال شيخنا أبو القاسم البلخي رحمه الله تعالى قول عمرو له: دعني عنك كناية عن الإلحاد بل تصريح به أي دع هذا الكلام لا أصل له فإن اعتقاد الآخرة و أنها لا تباع بعرض الدنيا من الخرافات.^{۱۰۲}

۲۴. ابوبکر بن درید: ابوبکر محمد بن حسن بن درید، از ائمه لغت و ادب در سال ۲۲۳ق در بصره متولد شد. شهرتش با قصیده‌المقصوره و کتاب *الجمهره* (معجم وسیعی است که بر اساس قصیده‌اش تدوین کرد)، بالا گرفت، وی نیز *غریب القرآن* دارد. وی به سال ۳۲۱ق در بغداد درگذشت.^{۱۰۳} ابن ابی‌الحدید در اندک مواردی از کتاب امالی او در تاریخ بهره گرفته است:

قرأت في أمالي ابن دريد قال: أخبرنا الجرهموزي عن ابن المهلب عن ابن الكلبي عن شداد بن إبراهيم عن عبدالله بن الحسن العنبري عن ابن عرادة قال: كان علي بن أبي طالب عليه السلام يعشي الناس في شهر رمضان باللحم ولا يتعشى معهم.^{۱۰۴}

۲۵. ابوبکر جوهری: ابوبکر احمد بن عبد‌العزیز جوهری بصری بغدادی. بیشتر کسانی که درباره‌اش نوشته‌اند به نقل ابن ابی‌الحدید و توثیق وی استناد کرده‌اند. ابن ابی‌الحدید درباره او می‌گوید: «و هو من رجال الحديث و من الثقات المأمونين»،^{۱۰۵} برخی وی را شیعه و برخی سنی دانسته‌اند. برای او کتاب *السقیفه* یا *السقیفه و فدک* را نقل کرده‌اند که در شرح ابن ابی‌الحدید از آن یاد شده است،^{۱۰۶} از مشایخ وی عمر بن شبهه متوفای ۲۶۲ق و ابوبکر وزان متوفای ۲۸۱ق است. ابوالفرج اصفهانی متوفای ۳۵۶ق و ابواحمد عسکری متوفای ۳۸۲ق هم از شاگردان او هستند.^{۱۰۷} که این نشان دهنده این است که وی در دو قرن ۳ و ۴ هجری می‌زیسته است، هرچند اطلاع کافی از زندگی وی در دست نیست. اما ابو بکر محمد بن یحیی بن عبدالله بن العباس بن محمد بن صول تکین طولی شطرنجی، نویسنده معروف (متوفای ۳۳۵ - ۳۳۶ق) در بصره می‌گوید: و در آن سال، یعنی ۳۲۳ق - احمد بن عبدالعزیز جوهری، صاحب و شاگرد عمر بن شبهه در بصره، در ۲۴ یا ۲۵ ربیع‌الآخر درگذشت.^{۱۰۸} یکی از موارد استناد ابن ابی‌الحدید به کتاب *السقیفه* جوهری چنین است:

و روی أبو بکر أحمد بن عبد العزيز الجوهري، في كتاب السقيفة عن عمر بن شبة. قال: كان النبي ﷺ قد بعث أباسفيان ساعيا، فرجع من سعائته و قد مات رسول الله ﷺ فلقية قوم فسألهم فقالوا: مات رسول الله ﷺ، فقال: من ولي بعده؟ قيل: أبو بكر. قال أبو فضيل: قالوا: نعم. قال: فما فعل المستضعفان علي و العباس.^{۱۰۹}

۲۶. ابوبکر انباری: ابوبکر محمد بن قاسم بن بشار انباری، متولد ۲۷۲ق، عامی مذهب و صاحب‌نظر در علم قرائت و وقف و ابتداء. وی شاگرد اساتیدی چون ابن‌هیثم بزاز و ابوالعباس ثعلب، و استاد محدثان بزرگی چون دارقطنی که از او سماع حدیث داشته‌اند، بود. وی حافظه بسیار قوی داشت که به سبب همین ویژگی، جلسات درس او با اتکا بر حافظه وی ثبت می‌شده، از این رو، کتابی مشهور به *امالی* دارد. از جمله آثار وی، کتاب *المشکل و غریب الغریب النبوی* است.^{۱۱۰} ابن ابی‌الحدید از اقوال تاریخی وی در *امالی* غافل نمانده و مواردی را نقل کرده که یک مورد آن، چنین است:

و روی أبو بکر الأنباری فی أماليه أن علياً عليه السلام: جلس إلى عمر في المسجد وعنده ناس فلما قام عرض واحد بذكرة و نسبه إلى التيه و العجب فقال عمر: حق لمثله أن يتيه والله لو لا سيفه لما قام عمود الإسلام.^{۱۱۱}

۲۷. مسعودی: ابوالحسن علی بن حسین بن علی مسعودی از فرزندان ابن مسعود صحابی است. وی مورخی نامدار و رخاله قرن چهارم هجری و بغدادی بود و در مصر ساکن شد و در ۳۴۶ق در آنجا درگذشت. کتاب‌های *مروج الذهب و التنبيه و الاشراف* از اوست.^{۱۱۲} ابن ابی‌الحدید از *مروج الذهب* وی نقل می‌کند: «و روی المسعودی فی کتاب مروج الذهب، عن الهيثم بن عدي، قال: حدثني عمرو بن هانئ الطائي، قال: خرجت مع عبد الله بن علي».^{۱۱۳}

۲۸. ابوالفرج اصفهانی: علی بن حسین بن محمد بن احمد بن هیثم مروانی اموی. ابوالفرج اصفهانی از پیشوایان ادب و بزرگان مورخان و انساب و سیره و لغت و مغازی به شمار است. و به سال ۲۸۴ق در اصفهان متولد شد و در سال ۳۵۶ق در بغداد درگذشت. برخی از کتاب‌هایش عبارت است از: *الأغانی، مقاتل الطالبیین و جمهرة النسب*.^{۱۱۴} ابن ابی‌الحدید از دو کتاب *الأغانی (الأغانی الکبیر) و مقاتل الطالبیین* وی نقل کرده است که نمونه‌ای از هریک می‌آید:

الاغانی (الأغانی الکبیر): «و روی أبو الفرج الأصفهانی فی کتاب *الأغانی الکبیر*، أن حارثة لما عقدوا له الرئاسة و سلموا إليه الراية، أمرهم بالثبات و قال لهم: إذا فتح الله عليكم».^{۱۱۵}

مقاتل الطالبین: «روی أبو الفرج الأصفهانی فی کتاب مقاتل الطالبین، أن کنیة جعفر بن أبی طالب أبو المساکین، و قال: و كان ثالث الإخوة من ولد أبی طالب و روی أبو الفرج لجعفر رضی الله عنه فضل کثیر، و قد ورد فی حدیث کثیر».^{۱۱۶}

۲۹. حمزه بن حسن اصفهانی: حمزه بن حسن اصفهانی، مورخ و ادیب از اهالی اصفهان بود و بارها از بغداد دیدن کرد و مؤدب نیز بود. در ۲۸۰ق متولد و در سال ۳۶۰ق وفات یافت. برای عضدالدوله ابن بویه کتاب الخصائص و الموازنة بین العربیة و الفارسیة را با تعصبی فارسی نگاشت. برخی از کتاب‌های وی عبارت است از: الأمثال الصادرة عن بیوت الشعر (که میدانی در مجمع الأمثال و أبو هلال عسکری در جمهرة الأمثال از آن نقل کرده‌اند)، التمثیل فی تباشیر السرور، و التنبیه علی حدوث التصحیف.^{۱۱۷} ابن ابی الحدید از کتاب تواریخ الامم وی نقل کرده است که نمونه‌ای از آن چنین است:

و ذکر حمزة بن الحسن الأصفهانی، فی کتابه المسمى تواریخ الأمم، أن اليهود تذهب إلى أن عدد السنین، من ابتداء التنازل إلى سنة الهجرة لمحمد ﷺ أربعة آلاف و اثنتان و أربعون سنة و ثلاثة أشهر.^{۱۱۸}

۳۰. ابواحمد عسکری: ابواحمد حسن بن عبدالله بن سعید بن إسماعیل عسکری یکی از علمای فقیه و ادیب است. وی در سال ۲۹۳ق در عسکر مکرّم از دهات اهواز به دنیا آمد و بدان منتسب شد. او به بغداد کوچید. در بصره و اصفهان نیز بلندآوازه شد. وی به سال ۳۸۲ق وفات یافت. برخی او را با ابوهلال حسن بن عبدالله بن سهل عسکری یکی دانسته‌اند، در حالی که دایی و استاد ابوهلال است. ابن ابی الحدید نیز که به اشتراک اسمی میان این دو واقف بوده، از ابواحمد با کنیه روایت کرده است. برخی از کتاب‌های او عبارت است از: الحکم و الأمثال، و تصحیفات المحادثین.^{۱۱۹} وی شیعه بود و شیخ صدوق از او نقل کرده است.^{۱۲۰} اما کتابی که ابن ابی الحدید به آن استناد کرده الامالی است که ما در در آثار وی نمی‌بینیم:

و ذکر أبو أحمد العسکری فی کتاب الامالی، أن سعد بن أبی وقاص دخل علی معاویة عام الجماعة، فلم یسلم علیه بإمرة المؤمنین، فقال له معاویة: لو شئت أن تقول فی سلامک غیر هذا لقلت.^{۱۲۱}

۳۱. ابو هلال عسکری: حسن بن عبدالله بن سهل بن سعید بن یحیی بن مهران، لغوی و ادیب فاضل. نسبت عسکری به این دلیل است که وی در عسکر مکرّم یکی از توابع اهواز متولد شد. سال ولادت او مشخص نیست. درباره سال درگذشت او نیز اختلاف است؛

برخی او را متوفای ۳۸۲ق و برخی ۳۹۵ق. می‌دانند وی شاگرد ابواحمد عسکری است، با این حال، برخی میان این دو نفر به دلیل اشتراک اسمی تفاوتی قائل نمی‌شوند. کتاب‌های متعددی دارد. کتاب *الأوائل* کتاب مشهور اوست،^{۱۲۲} که ابن ابی‌الحدید نکات تاریخی آن را در شرح خود نقل کرده که یکی از موارد آن چنین است:

و قال أبو هلال العسکری فی کتاب *الأوائل* استجیبت دعوة علی رضی الله عنه فی عثمان و عبدالرحمن فما ماتا إلا متهاجرین متعادیین أرسل عبد الرحمن إلی عثمان یعاتبه.^{۱۲۳}

منابع قرن پنجم

۳۲. آبی: منصور بن حسین رازی، ابوسعید آبی وزیر. وی از علمای ادب و تاریخ و امامی مذهب و از اهالی ری بود. نسبتش به «آبه» از روستاهای ساوه می‌رسد. معاصر و مصاحب صاحب بن عباد بود که مجد الدولة رستم بن فخر الدولة بویهی او را به وزارت خویش گمارد. برخی از مصنفات وی عبارت است از: *نثر الدرر* (در محاضرات و ادب) و *التاریخ*، ثعالبی درباره تاریخش می‌گوید: «لم یؤلف مثله». آبی به سال ۴۲۱ق درگذشته است.^{۱۲۴} ابن ابی‌الحدید در یک‌جا از کتاب *نثر الدرر* وی یاد کرده است که به عنوان مؤیدی برای روایتش از ابوجعفر طبری است:

قال أبو جعفر: ثم تابع مجيء الزنج إلی أبي أحمد فی الأمان فحضر منهم فی ثلاثة أيام نحو سبعة آلاف زنجی و قد روی غیر أبي جعفر، و ذكره الآبی فی مجموعة المسمى *نثر الدرر*، عن العلاء بن صاعد بن مخلد قال: لما حمل رأس صاحب الزنج و دخل به المعتضد إلی بغداد دخل فی جيش لم یر مثله و اشتق أسواق بغداد والرأس بین یدیه.^{۱۲۵}

۳۳. ابن عبد البر: أبو عمر یوسف بن عبدالله بن محمد بن عبدالبر نمری قرطبی. وی از حفاظ حدیث، مورخ و ادیب بود که به سال ۳۶۸ق در قرطبه به دنیا آمد. او سفرهای طولانی در غرب و شرق آندلس انجام داد و به سال ۴۶۳ق در شاطبه در گذشت. برخی از آثار او عبارت است از: *الاستیعاب* و *جامع بیان العلم و فضله*.^{۱۲۶} ابن ابی‌الحدید از کتاب *الاستیعاب فی معرفه الاصحاب* او روایت کرده است:

و روی أبو عمر بن عبدالبر المحدث فی کتابه المعروف *بالاستیعاب فی معرفه الصحاب* أن إنسانا سأل الحسن عن علی رضی الله عنه فقال: کان و الله سهما صائبا من مرامی الله علی عدوه و ربانی هذه الأمة و ذا فضلها و ذا سابقتها و ذا قرابتها من رسول الله صلی الله علیه و آله.^{۱۲۷}

شارح ذیل فصلی در سبقت امام علی رضی الله عنه بر دیگران در اسلام چنین می‌گوید:

المسألة السادسة أن يقال كيف قال: و سبقت إلى الإيمان وقد قال قوم من الناس: إن أبابكر سبقه و قال قوم: إن زيد بن حارثة سبقه. والجواب: أن أكثر أهل الحديث وأكثر المحققين من أهل السيرة، روي أنه أول من أسلم، ونحن نذكر كلام أبي عمر يوسف بن عبد البر المحدث في كتابه المعروف بالاستيعاب.^{۱۲۸}

منافع قرن ششم

۳۴. ابوالفرج ابن جوزی: ابوالفرج عبدالرحمن بن علی بن محمد جوزی قرشی بغدادی. علامه در تاریخ و حدیث بود. ولادتش در ۵۰۸ق و درگذشتش در ۵۹۷ق در بغداد بود. حدود سیصد تالیف دارد که برخی از آنها عبارت است از: مناقب عمر بن عبد العزیز، روح الأرواح، تلبیس إبلیس، المنتظم فی تاریخ الملوک و الأمم.^{۱۲۹} ابن ابی الحدید از دو کتاب ابن جوزی نام می برد، یکی تاریخ که باید همان المنتظم باشد چون در جایی می گوید: «فی تاریخه المعروف بالمنتظم»^{۱۳۰} و کتاب سیره عمر (اخبار عمر و سیرته) که با توجه به اینکه چنین نامی در لیست کتاب های وی نیست و نیز مطالب منقول در شرح از این کتاب در المنتظم یافت می شود به نظر می رسد که مقصود از این کتاب بخش مربوط به عمر در المنتظم باشد. اما نمونه ای از استنادهای ابن ابی الحدید به ابوالفرج چنین است:

المنتظم: و روی أبو الفرج عبد الرحمن بن علی بن الجوزی، فی کتاب المنتظم أن زیاداً لما حصبه أهل الكوفة، و هو یخطب علی المنبر، قطع أیدی ثمانین منهم، و هم أن یخرب دورهم و یحمر نخلهم.^{۱۳۱}

سیره عمر: روی أبو الفرج بن الجوزی فی کتاب سیره عمر، عن نائلة عن ابن عمر قال: جمع عمر الناس لما انتهى إليه فتح القادسية و دمشق، فقال، إني كنت امرأ تاجرا یغنی الله عیالی بتجارتی.^{۱۳۲}

منابع قرن هفتم

۳۵. ابن اثیر جزری: عزالدین ابوالحسن علی بن عبدالکریم بن عبد واحد شیبانی جزری موصلی، معروف به ابن اثیر. وی نویسنده مصنف کتاب أسد الغابة فی أسماء الصحابة، و نیز کتاب الكامل فی التاریخ است، که از آغاز تا سال ۶۲۸ق را در بر دارد. او در آخر عمرش در بغداد ساکن شد تا اینکه در شعبان همان سال در سن ۷۵ سالگی درگذشت.^{۱۳۳} ابن ابی الحدید در یک جا از کتاب تاریخ ابن الاثیر نقل کرده است: «و قال أبو جعفر إن الأنصار لما فاتها ما طلبت من الخلافة، قالت أو قال بعضها: لا نبایع إلا علیا، و ذکر نحو هذا علی بن عبدالکریم، المعروف بابن الأثیر الموصلی فی تاریخه».^{۱۳۴}

۳۶. محمد بن معد علوی: أبو جعفر علوی شیعی محمد بن معد بن علی بن رافع بن فضائل بن علی بن حمزة بن احمد بن حمزة موسوی حلی از نوادگان امام موسی کاظم علیه السلام است. وی به بغداد آمد و در آنجا مسکن گزید. او فقیهی فاضل و شیعی، و متکلمی دانشمند بود. تولدش در ربیع الأول سال ۵۷۳ ق بود و در رمضان ۶۲۰ ق وفات یافت و به مزار امام حسین علیه السلام منتقل شده، آنجا به خاک سپرده شد.^{۱۳۵} وی معاصر ابن ابی‌الحدید بود و چنان‌که از نص شرح ابن ابی‌الحدید پیداست، ابن ابی‌الحدید در محضر او حضور یافته و کسب فیض می‌کرده است. یکی از تاریخ‌های مراجعه‌اش ۶۰۸ ق است، و بر اساس دو نقل شرح، در آن زمان، تاریخ طبری و مغازی واقدی را نزد وی می‌خوانده‌اند این دو نقل، چنین است: قلت: حضرت عند محمد بن معد العلوی فی داره بیغداد، و عنده حسن بن معالی الحلی المعروف بابن الباقلاوی، و هما یقرءان هذا الخبر، و هذه الأحادیث من تاریخ الطبری، فقال محمد بن معد لحسن بن معالی: ما تراها قصدت بهذا القول؟ قال: حسدت أباک علی ما کان یفتخر به من غسل رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم فضحک محمد.^{۱۳۶}

حضرت عند محمد بن معد العلوی الموسوی الفقیه، علی رأی الشیعة الإمامیة رحمه الله، فی داره بدر الدواب بیغداد فی سنة ثمان و ستمائة، و قارئ یقرأ عنده مغازی الواقدی، فقرأ حدثنا الواقدی قال: حدثنی ابن ابی سبرة عن خالد بن ریاح عن ابی سفیان مولی ابن ابی احمد قال: سمعت محمد بن مسلمة یقول: سمعت أذنانی و أبصرت عینای رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم یقول یوم أحد: و قد انكشف الناس إلی الجبل و هو یدعوهم و هم لا یلوون علیه سمعته.^{۱۳۷}

۳۷. النقیب أبو جعفر یحیی بن ابی زید: أبو جعفر یحیی بن محمد بن محمد، معروف به ابن ابی زید علوی حسنی (در شرح نهج البلاغه حسینی آمده است) شاعر و از اشراف بصره بود. وی در سال ۵۴۸ ق به دنیا آمد و پس از پدرش نقابت طالبیون بصره را عهده‌دار شد. وی در ۶۱۳ ق در بغداد در گذشت. او در نسب و اخبار عرب و ادب و شعر متبحر بود.^{۱۳۸} ابن ابی‌الحدید درباره عقیده او می‌گوید: «کان رحمه الله علی ما یذهب إلیه من مذهب العلویة، منصفاً وافر العقل».^{۱۳۹} و نیز در جای دیگر می‌گوید: «لم یکن إمامی المذهب ولا کان یبرأ من السلف، و لا یرتضی قول المسرفین من الشیعة».^{۱۴۰} ابن ابی‌الحدید را نزد شیخ خود جایگاه ویژه‌ای داشت و خود در حد یک عالم جوان بیست و چند ساله مطرح بود. تا جایی که نقیب ابو جعفر در پاسخ به سؤال شاگرد خود می‌گوید: «اعلم فداک شیخک»^{۱۴۱} در شرح نهج البلاغه در خصوص حضور ابن ابی‌الحدید در مجلس درس نقیب ابوزید علوی،

دو تاریخ ذکر شده است؛ یکی ۶۱۰ ق^{۱۴۲} و دیگری ۶۱۱ ق^{۱۴۳}، با توجه به اینکه هر دو ساکن بغداد بودند باید مرادفات شیخ و شاگرد بیش از این باشد. برخی از مطالب شرح ابن ابی الحدید مطالبی است که بین او و استادش درباره آنها گفت‌وگو شده است.^{۱۴۴} نمونه‌ای از آن، چنین است: «قلت: سألت النقیب أبا زید عن معاوية هل شهد بدرًا مع المشركين؟ فقال: نعم شهدا ثلاثه من أولاد أبي سفيان حنظلة وعمرو و معاوية قتل أحدهم و أسر الآخر».^{۱۴۵}

۲۸. ابن ابی رؤبه دباس: در کتاب‌های تاریخ و تراجم و اعلام هیچ مطلبی درباره این شخص نیافتیم. تنها منبعی که از وی نقل کرده شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید است که نام، کنیه، لقب و نیز نام کتاب او را آورده است. شارح به نقل از این روای چند روایت تاریخی آورده که این راوی و مولف در نقل این گونه روایات متفرد هستند؛ نام ابوالحسین محمد بن علی بن نصر، معروف به ابن ابی رؤبه دباس، و کتابی که ابن ابی الحدید از آن نقل می‌کند افتراق هاشم و عبد شمس است:

قلت: نقلت من کتاب افتراق هاشم و عبد شمس لأبی الحسین محمد بن علی بن نصر، المعروف بابن أبی رؤبه دباس، قال: كان بنو أمية في ملكهم يؤذنون و يقيمون في العيد و يخطبون بعد الصلاة، و كانوا في سائر صلاتهم لا يجهرن بالتكبير في الركوع و السجود.^{۱۴۶}

نتیجه

با بررسی منابع تاریخی و روایی ابن ابی الحدید که در شرح یادآور شده است به این نتیجه می‌رسیم که منابع دست اول فراوان و حدود ۵۴ کتاب و حدود ۳۸ مؤلف و مؤرخ بوده است.^{۱۴۷} یکی دیگر از ویژگی‌های شرح ابن ابی الحدید این است که تنها منبعی است که از برخی منابع و مورخان نقل کرده است. همچنین شرح ابن ابی الحدید مهم‌ترین منبع تاریخی احیای برخی از آثار، مانند الغارات و وقعة صفین است.

پی‌نوشت‌ها

۱. جهت آشنایی با ابن ابی‌الحدید و شرح او و دیگر آثارش در کنار مذهب و عقیده‌ی وی نک: علی‌اکبر فراتی «المصادر اللغویة عند ابن ابی‌الحدید»، *مجله علمی پژوهشی انجمن ایرانی زبان و ادبیات عربی*، ش ۹، بهار و تابستان ۱۳۸۷، ص ۳۷-۶۰.
۲. سید عبدالزهره حسینی خطیب، *مصادر نهج البلاغه و اسانیده*، ج ۱، ص ۲۳۴ و ۵.
۳. برای نمونه، نک: مرتضی عاملی، *دراسات و بحوث فی تاریخ الاسلام*، سرتاسر کتاب.
۴. محمود مهدوی دامغانی، *جلوه تاریخ در شرح نهج البلاغه ابن ابی‌الحدید*، ج ۱، ص ۱۵.
۵. برای مطالعه بیشتر در این زمینه رک: علی‌اکبر فراتی، «روش لغوی ابن ابی‌الحدید در شرح نهج البلاغه»، *مجله پژوهشهای قرآن و حدیث*، (مقالات و بررسیهای سابق)، دانشکده الهیات دانشگاه تهران، سال ۴۲، ش ۱، زمستان ۱۳۸۸، ص ۹۵ - ۱۲۰.
۶. محمدهادی یوسفی غروی، *موسوعة تاریخ الاسلامی*، ج ۵، ص ۳۰۶.
۷. به جهت ضیق مجال مقاله، ناگزیر از برخی منابع فرعی (منابعی که شارح در اندک مواردی از آنها بهره برده است) که در آن برخی روایات تاریخی نیز یافت می‌شود، چشم پوشیدیم. منابعی مانند: المغازی از موسی بن عقبه (ابن ابی‌الحدید، *شرح نهج البلاغه*، ج ۱۷، ص ۱۸۳) کتاب الشوری و مقتل عثمان از عوانة بن حکم (همان، ج ۹، ص ۴۹-۵۸)، کتاب العادل از ابن‌سنان (همان، ج ۱۰، ص ۲۴۵)، کتاب تاریخ از نبطویه (همان، ج ۱، ص ۴۵)، و ... .
۸. آقابزرگ طهرانی، *الذریعة*، ج ۱، ص ۴۱.
۹. ابن ابی‌الحدید، *شرح نهج البلاغه*، ج ۲، ص ۱۴۲؛ و نیز نک: همان، ج ۱، ص ۳۰۸؛ ۲۷۰؛ ج ۲، ص ۱۴۳؛ ج ۵، ص ۲۲۸.
۱۰. خیرالدین زرکلی، *الاعلام*، ج ۶، ص ۲۸؛ ابن‌خلکان، *وفیات الأعیان*، ج ۴، ص ۲۷۶-۲۷۷.
۱۱. آقابزرگ طهرانی، *الذریعة*، ج ۷، ص ۲۴۲.
۱۲. ابن ابی‌الحدید، *شرح نهج البلاغه*، ج ۱۴، ص ۵۲.
۱۳. ابن ابی‌الحدید، همان، ج ۱۴، ص ۱۷۸، نیز نک: ج ۱۰، ص ۷۸؛ ج ۱۳، ص ۲۱۴؛ ج ۱۴، ص ۹.
۱۴. خیرالدین زرکلی، *الاعلام*، ج ۵، ص ۲۴۵؛ ابن‌ندیم، *الفهرست*، ص ۱۰۶.
۱۵. ابن ابی‌الحدید، *شرح نهج البلاغه*، ج ۱، ص ۱۴۷، و نیز نک: نصر بن مزاحم مقرئ، مقدمه *وقعه صفین*.
۱۶. ابن ابی‌الحدید، همان، ج ۱، ص ۲۳۳؛ ج ۲، ص ۱۸۷؛ ج ۳، ص ۱۷؛ ج ۴، ص ۱۰؛ ج ۶، ص ۲۱۵؛ ج ۹، ص ۱۱۱.
۱۷. خیرالدین زرکلی، *الاعلام*، ج ۳، ص ۴۲؛ ابن‌خلکان، *وفیات الأعیان*، ج ۲، ص ۳۱۳؛ ابن‌ندیم، *الفهرست*، ص ۱۲۳؛ عباس قمی، *الکنی و اللقب*، ج ۲، ص ۲۹۱.
۱۸. ابن ابی‌الحدید، همان، ج ۵، ص ۱۲۹.
۱۹. ابن ابی‌الحدید، همان، ج ۱۰، ص ۲۳۳؛ و نیز نک: ج ۶، ص ۱۷؛ ج ۹، ص ۱۸؛ ج ۱۲، ص ۵۰؛ ج ۱۷، ص ۹۸ و ۲۰.
۲۰. همان، ج ۶، ص ۲۸۵.
۲۱. همان، ج ۱۵، ص ۲۰۹، و نیز نک: ج ۱۵، ص ۲۱۰؛ ج ۱۶، ص ۹؛ ج ۲۰، ص ۱۳۷ و ۲۲.
۲۲. آقابزرگ طهرانی، *الذریعة*، ج ۱، ص ۳۲۴ و ۳۴۵ و ۳۵۰؛ حاجی خلیفه، *کشف الظنون*، ج ۱، ص ۱۷۹ و ۶۵۰.

۲۳. ابن‌ابی‌الحدید، همان، ج ۳، ص ۱۲۷؛ ونیز نک: ج ۱، ص ۲۹۳؛ ج ۳، ص ۱۱۸؛ ج ۶، ص ۳۱۶؛ ج ۱۶، ص ۱۹۳ و .
۲۴. ابن‌ندیم، *الفهرست*، ص ۱۱۱؛ عباس قمی، *الکنی و الالقاب*، ج ۳، ص ۲۷۹.
۲۵. ابن‌ابی‌الحدید، همان، ج ۱۴، ص ۸۴.
۲۶. همان، ج ۹، ص ۱۵.
۲۷. همان، ج ۱۳، ص ۹.
۲۸. همان، ج ۲، ص ۲۶۷.
۲۹. همان، ج ۱، ص ۲۷۹-۲۸۰.
۳۰. همان، ج ۳، ص ۷.
۳۱. فواد سزگین، *تاریخ التراث العربی*، ج ۸، ص ۱۱۱؛ خیرالدین زرکلی، *الاعلام*، ج ۷، ص ۲۷۲.
۳۲. ابن‌ابی‌الحدید، همان، ج ۴، ص ۷۲.
۳۳. همان، ج ۱۲، ص ۱۱۲.
۳۴. همان، ج ۱۵، ص ۱۳۱.
۳۵. همان، ج ۶، ص ۱۹.
۳۶. همان، ج ۱۵، ص ۱۲۶.
۳۷. نک: مقاله: دکتر مهدی جعفری و علی اکبر فراتی، «المصادر اللغویة عند ابن‌ابی‌الحدید»، *مجله علمی پژوهشی انجمن ایرانی زبان و ادبیات عربی*، ص ۳۷-۶۰.
۳۸. شیخ طوسی، *الفهرست*، ص ۲۵۵؛ ابن‌ندیم، همان، ص ۱۰۶.
۳۹. ابن‌ابی‌الحدید، همان، ج ۲، ص ۲۰۶.
۴۰. همان، ج ۳، ص ۲۰۶؛ و نیز نک، ج ۴، ص ۱۴-۳۰، ج ۵، ص ۱۷۵-۲۵۳، ج ۶، ص ۳۱۲-۳۱۳، ج ۱۵، ص ۷۵، ج ۱۷، ص ۱۵.
۴۱. ابن‌خلکان، *وفیات الاعیان*، ج ۳، ص ۴۳؛ ابن‌ندیم، *الفهرست*، ص ۸۵.
۴۲. ابن‌ابی‌الحدید، همان، ج ۶، ص ۱۰۷؛ و نیز نک: ج ۱۸، ص ۱۲۸؛ ج ۱۰، ص ۲۰.
۴۳. همان، ج ۱۰، ص ۱۰۵؛ و نیز نک: ج ۳، ص ۱۱۷؛ ج ۴، ص ۶۹.
۴۴. ابن‌ندیم، *الفهرست*، ص ۱۱۳؛ عباس قمی، *الکنی و الالقاب*، ج ۳، ص ۱۶۹.
۴۵. شیخ طوسی، *الفهرست*، ص ۲۷۹.
۴۶. ابن‌ابی‌الحدید، همان، ج ۲، ص ۲۴۶؛ و نیز نک: ج ۲، ص ۲۶۸؛ ج ۶، ص ۱۳۴.
۴۷. همان، ج ۲، ص ۲۷۱.
۴۸. همان، ج ۴، ص ۱۲۶.
۴۹. همان، ج ۶، ص ۲۱۵.
۵۰. همان، ج ۱۰، ص ۶ و ۷.
۵۱. همان، ج ۱۱، ص ۴۴.

۵۲. همان، ج ۱۱، ص ۶۹.
۵۳. همان، ج ۹، ص ۹۷.
۵۴. همان، ج ۱۸، ص ۳۹۸.
۵۵. خیرالدین زرکلی، *الاعلام*، ج ۶، ص ۲۲۱.
۵۶. ابن ابی‌الحدید، همان، ج ۴، ص ۶۳.
۵۷. همان، ج ۷، ص ۴۶ و نیز نک: ج ۷، ص ۳۵؛ ج ۱۱، ص ۱۴؛ ج ۱۳، ص ۲۹۳؛ ج ۴، ص ۷۰.
۵۸. ابن‌الکلبی، *الأصنام*، مقدمه مترجم، ص ۱۱؛ محمد بن حبيب، *المنمق فی اخبار قریش*، ص ۶؛ خیرالدین زرکلی، *الاعلام*، ج ۶، ص ۷۸.
۵۹. ابن ابی‌الحدید، ج ۱۳، ص ۴۲ و نیز نک: ج ۲، ص ۲۸۳؛ ج ۱۳، ص ۲۰۸؛ ج ۱۴، ص ۲۵۰.
۶۰. خیرالدین زرکلی، *الاعلام*، ج ۵، ص ۷۵.
۶۱. ابن ابی‌الحدید، همان، ج ۵، ص ۱۴۷.
۶۲. همان، ج ۱۱، ص ۶۸.
۶۳. همان، ج ۶، ص ۱۵۵؛ ج ۱۸، ص ۲۸۵.
۶۴. همان، ج ۹، ص ۲۷۷.
۶۵. همان، ج ۱۳، ص ۲۱۵.
۶۶. همان، ج ۱۶، ص ۲۶۳.
۶۷. همان.
۶۸. همان، ج ۲۰، ص ۳۱، از قول ابوجعفر نقیب علوی بصری.
۶۹. همان، ج ۹، ص ۲۲.
۷۰. همان، ج ۱۵، ص ۲۳۶؛ عمرو بن بحر جاحظ، *الرسائل السياسية*، ص ۴۲۱؛ درباره‌ی نقد آن نک: علی اکبر فزائی، «آسیب‌شناسی روایات شرح نهج البلاغه ابن ابی‌الحدید درباره امام حسین علیه السلام»، *مجله علمی پژوهشی علوم حدیث*، شماره ۵۴.
۷۱. ابن ابی‌الحدید، همان، ج ۱۱، ص ۱۹، و نیز نک: ج ۱۵، ص ۲۰۶.
۷۲. خیرالدین زرکلی، همان، ج ۵، ص ۲۴۸.
۷۳. ابن ابی‌الحدید، همان، ج ۴، ص ۶۲.
۷۴. خیرالدین زرکلی، *الاعلام*، ج ۱، ص ۲۶۷؛ ابوسعید عبد‌الکریم سمعانی، *الأنساب*، ج ۱، ص ۶.
۷۵. خیرالدین زرکلی، همان.
۷۶. ابن ابی‌الحدید، همان، ج ۱، ص ۲۴۴؛ و نیز: احمد بن یحیی بلاذری، *انساب الأشراف*، ج ۲، ص ۲۰۰؛ برای دیگر موارد تاریخ الاشراف در شرح *نهج البلاغه* نک: ج ۱، ص ۲۳؛ ج ۱۶، ص ۲۸۰.
۷۷. همان، ج ۲، ص ۲۴۶ و ۲۴۷.
۷۸. نک: ابن‌الحدید، همان، ج ۱۲، ص ۲۶۵؛ ج ۱۴، ص ۲۰۹؛ ج ۱۵، ص ۶۷؛ ج ۱۶، ص ۱۸۱.

۷۹. حاجی خلیفه، *كشف الظنون*، ج ۱، ص ۲۸۸؛ آقابزرگ طهرانی، *الذریعه*، ج ۳، ص ۱۴۲؛ ج ۷، ص ۲۸۸؛ ج ۲۶، ص ۱۲۶؛ خیرالدین زرکلی، *الاعلام*، ج ۱، ص ۱۴۱.
۸۰. ابن‌أبی‌الحدید، همان، ج ۱۲، ص ۲۱؛ و نیز نک: ج ۱۹، ص ۱۵۲.
۸۱. همان، ج ۱۰، ص ۱۰۱.
۸۲. ابن‌حجر عسقلانی، *لسان‌المیزان*، ج ۱، ص ۴۹؛ صلاح‌الدین خلیل صفدی، *الوافی بالوفیات*، ج ۵، ص ۲۲۷.
۸۳. ابن‌أبی‌الحدید، همان، ج ۲، ص ۲۴۱؛ و نیز نک: ج ۳، ص ۲۰۶؛ ج ۵، ص ۲۵۴.
۸۴. ابواسحاق ابراهیم بن محمد ثقفی، *الغارات*، ج ۱، ص ۲-۶؛ شیخ طوسی، *الفهرست*، ص ۳۱؛ نجاشی، *الرجال*، ص ۱۸.
۸۵. ابن‌أبی‌الحدید، همان، ج ۴، ص ۹۴؛ و نیز نک: ج ۲، ص ۶ و ۸۵؛ ج ۲، ص ۲۸۶؛ ج ۳، ص ۱۲۷.
۸۶. همان، ج ۱۶، ص ۲۸۲.
۸۷. صلاح‌الدین خلیل صفدی، *الوافی بالوفیات*، ج ۵، ص ۱۴۲.
۸۸. آقابزرگ طهرانی، *الذریعه*، ج ۱۷، ص ۲۵۲.
۸۹. ابن‌أبی‌الحدید، همان، ج ۷، ص ۱۴۵؛ ج ۱۰، ص ۱۲۱؛ ج ۱۵، ص ۱۳۳.
۹۰. همان، ج ۷، ص ۱۰۸.
۹۱. همان، ج ۲، ص ۷۹.
۹۲. همان، ج ۱۵، ص ۱۳۳؛ ج ۴، ص ۱۵۸؛ ج ۵، ص ۳۳؛ ج ۷، ص ۱۲۶.
۹۳. همان، ج ۶، ص ۳۲۶؛ ج ۶، ص ۳۰۳.
۹۴. خیرالدین زرکلی، همان، ج ۶، ص ۲۵۶.
۹۵. - برای مطالعه بیشتر در این باب، نک: علی‌اکبر فراتی و جعفری، «المصادر اللغویة عند ابن‌أبی‌الحدید»، *مجله علمی پژوهشی انجمن ایرانی زبان و ادبیات عربی*، ش ۹، ص ۳۷-۶۰.
۹۶. ابن‌أبی‌الحدید، همان، ج ۸، ص ۲۶۱ و نک: ج ۸، ص ۲۶۱؛ ج ۱۶، ص ۲۲۶.
۹۷. شیخ طوسی، *الفهرست*، ص ۲۲۹؛ حاجی خلیفه، *كشف الظنون*، ج ۱، ص ۲۸۹؛ خیرالدین زرکلی، ج ۶، ص ۶۹.
۹۸. ابن‌أبی‌الحدید، همان، ج ۲، ص ۱۲۹؛ و نیز نک: ج ۱، ص ۱۹۰؛ ج ۲، ص ۸ و ۳۷؛ ج ۶، ص ۱۵۶.
۹۹. خیرالدین زرکلی، همان
۱۰۰. ابن‌أبی‌الحدید، همان، ج ۲، ص ۳۶.
۱۰۱. عبدالحسین امینی، *الغدیر*، ج ۷، ص ۸۲.
۱۰۲. ابن‌أبی‌الحدید، همان، ج ۲، ص ۶۴؛ و نیز نک: ج ۱، ص ۱۴؛ ج ۲، ص ۲۴، ۶۴، ۲۹۵؛ ج ۴، ص ۸۰، ۸۲.
۱۰۳. فؤاد سزگین، *تاریخ التراث العربی*، ج ۸، ص ۱۷۳.
۱۰۴. ابن‌أبی‌الحدید، همان، ج ۲۰، ص ۱۵۳؛ و نیز نک: ج ۵، ص ۲۴.
۱۰۵. ابن‌أبی‌الحدید، همان، ج ۲، ص ۶۰.

۱۰۶. شیخ طوسی، *الفهرست*، ص ۸۳؛ محسن امین، *اعیان الشیعة*، ج ۳، ص ۶؛ محمد جوهری، *المفید من معجم رجال الحدیث*، ص ۳۰.
۱۰۷. ابوبکر أحمد بن عبد‌العزیز جوهری، *السقیفة وفدک*، مقدمه محقق، ص ۲۶-۱۴.
۱۰۸. همان، ص ۳۵ و ۶.
۱۰۹. ابن ابی‌الحدید، همان، ج ۲، ص ۴۴، و نیز نک: همان، ج ۴، ص ۷۰؛ ج ۶، ص ۵؛ ج ۸، ص ۲۵۲؛ ج ۹، ص ۳؛ ج ۱۶، ص ۲۱۰.
۱۱۰. ذهبی، *سیر اعلام النبلاء*، ج ۱۵، ص ۲۷۴.
۱۱۱. ابن ابی‌الحدید، ج ۱۲، ص ۸۱ و نیز نک: ج ۱، ص ۳۲۰؛ ج ۲، ص ۲۶۱؛ ج ۲۰، ص ۲۱۵.
۱۱۲. خیرالدین زرکلی، همان، ج ۴، ص ۲۷۷.
۱۱۳. ابن ابی‌الحدید، همان، ج ۷، ص ۱۳۱؛ ج ۸، ص ۱۲۸.
۱۱۴. شیخ طوسی، همان، ص ۲۸۱؛ آقابزرگ طهرانی، همان، ج ۲، ص ۲۴۹.
۱۱۵. ابن ابی‌الحدید، همان، ج ۴، ص ۱۴۳؛ و نیز نک: ج ۵، ص ۱۰۶؛ ج ۶، ص ۱۲۴؛ ج ۷، ص ۱۲۹.
۱۱۶. همان، ج ۱۵، ص ۷۲؛ و نیز نک: ج ۱۰، ص ۱۴؛ ج ۱۵، ص ۷۲؛ ج ۳، ص ۳۰۷.
۱۱۷. خیرالدین زرکلی، همان، ج ۲، ص ۲۷۷.
۱۱۸. ابن ابی‌الحدید، همان، ج ۱۰، ص ۱۹۶.
۱۱۹. آقابزرگ طهرانی، همان، ج ۱۲، ص ۶۰؛ خیرالدین زرکلی، همان، ج ۲، ص ۱۹۶.
۱۲۰. عبدالحسین امینی، *الغدیر*، ج ۷، ص ۸؛ شیخ صدوق، *الامالی*، ص ۴۰۵؛ شیخ صدوق، *الخصال*، ص ۱۶۳.
۱۲۱. ابن ابی‌الحدید، همان، ج ۲، ص ۲۶۳؛ و نیز نک: ج ۲، ص ۱۰۳؛ ج ۱۲، ص ۱۸۳.
۱۲۲. آقابزرگ طهرانی، *الذریعة*، ج ۱، ص ۳۵۷.
۱۲۳. ابن ابی‌الحدید، همان، ج ۱، ص ۱۹۶؛ ج ۴، ص ۷.
۱۲۴. خیرالدین زرکلی، *الاعلام*، ج ۷، ص ۲۹۸.
۱۲۵. ابن ابی‌الحدید، همان، ج ۸، ص ۲۱۲.
۱۲۶. ابن خلکان، *وفیات الاعیان*، ج ۷، ص ۶۶؛ حاجی خلیفه، *کشف الظنون*، ج ۱، ص ۸۱.
۱۲۷. ابن ابی‌الحدید، ج ۴، ص ۹۵.
۱۲۸. همان، ج ۴، ص ۱۱۶؛ و نیز نک: ج ۴، ص ۱۲۰؛ ج ۶، ص ۱۴۸، ۲۸۳؛ ج ۹، ص ۱۹۱.
۱۲۹. خیرالدین زرکلی، *الاعلام*، ج ۳، ص ۳۱۷؛ عباس قمی، *الکنی و الالقاب*، ج ۱، ص ۲۴۷.
۱۳۰. ابن ابی‌الحدید، همان، ج ۶، ص ۱۲۲.
۱۳۱. همان، ج ۳، ص ۱۹۹.
۱۳۲. همان، ج ۱۲، ص ۲۲۰.
۱۳۳. ابن کثیر، *البدایة و النهایة*، ج ۱۳، ص ۱۳۹.
۱۳۴. ابن ابی‌الحدید، ج ۲، ص ۲۲.

۱۳۵. سید ابوالقاسم خویی، معجم رجال الحدیث، ج ۱۸، ص ۲۸۰.
۱۳۶. ابن‌أبی‌الحدید، همان، ج ۱۳، ص ۳۸.
۱۳۷. همان، ج ۱۵، ص ۲۳.
۱۳۸. خیرالدین زرکلی، الاعلام، ج ۸، ص ۱۶۵.
۱۳۹. ابن‌أبی‌الحدید، همان، ج ۹، ص ۲۴۸.
۱۴۰. همان، ج ۱۲، ص ۹۰.
۱۴۱. همان، ج ۱۱، ص ۱۱۸.
۱۴۲. همان، ج ۲، ص ۵۳.
۱۴۳. همان، ج ۲۰، ص ۱۰.
۱۴۴. همان، ج ۱۲، ص ۳۸ و ۸۱ ج ۱۳، ص ۳۲.
۱۴۵. همان، ج ۱۵، ص ۸۵ و نیز نک: ج ۷، ص ۱۴۸ و ۱۷۳؛ ج ۱۱، ص ۱۱۵؛ ج ۱۳، ص ۳۰۱.
۱۴۶. همان، ج ۱۵، ص ۲۴۰، و نیز نک، ج ۱۵، ص ۲۳۳.
۱۴۷. گفتنی است منابع دسته اول وی به این شمار است، اما باید گفت فراوانی منابع اصلی و فرعی وی در شرح تاریخی نزدیک به ۸۶ کتاب و حدود ۵۶ مؤلف و مؤرخ می‌رسد که ما به جهت ضیق مقاله از منابع فرعی چشم پوشیدیم.

منابع

- ابن ابی‌الحدید المعتزلی، عزالدین ابی حامد عبدالحمید بن هبة الله، *شرح نهج البلاغه*، تحقیق: محمد أبو‌الفضل ابراهیم، مكتبة آية الله المرعشي النجفي، ۱۳۳۷ق.
- ابن الندیم، محمد بن ابی یعقوب، *الفهرست*، تحقیق رضا تجدد، بی‌تا، بی‌جا، بی‌نا.
- ابن حبیب البغدادی، محمد، *المنمق فی اخبار قریش*، تحقیق خورشید احمد فاروق، عالم الکتب، بیروت، ۱۴۰۵ق.
- ابن خلکان، أحمد بن محمد بن محمد ابن ابی بکر، *وفیات الأعیان وأنباء أبناء الزمان*، تحقیق إحسان عباس، بیروت، دارالثقافة، بی‌تا.
- ابن کثیر القرشی الدمشقی، أبو الفداء إسماعیل، *البدایة و النهایة*، ط. السادسة، بیروت، دارالمعرفة، ۱۴۲۲ق.
- الأمین، محسن، *اعیان الشیعة*، تحقیق و تخريج حسن الأمین، بیروت، دار التعارف للمطبوعات، بی‌تا.
- الأمینی، عبد الحسین، *الغدير فی الكتاب والسنة و الادب*، ط. الرابعة، بیروت، دار الكتاب العربی، ۱۳۹۷ق.
- البلاذری، احمد بن یحیی بن جابر، *انساب الأشراف*، تحقیق محمد باقر المحمودی، بیروت، مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۴ق.
- التقفی کوفی، ابو اسحاق ابراهیم بن محمد، *الغارات*، تحقیق جلال‌الدین حسینی ارموی، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۵۳ش.
- الجاحظ، عمرو بن بحر، *الرسائل السیاسیة*، ط. الثانية، بیروت، دار و مكتبة هلال، بیروت، ۱۴۲۳ق.
- الجوهري، محمد، *المفيد من معجم رجال الحديث*، مكتبة المحلاتی، ط. الثانية، قم، مطبعة العلمية قم، ۱۴۲۴ق.
- الجوهري، ابوبکر أحمد بن عبد العزيز، *السقيفة وفدك*، تحقیق الدكتور الشیخ محمد هادی الأمینی، ط. الثانية، بیروت، شركة الکتبی للطباعة و النشر، ۱۴۱۳ق.
- الحسینی الخطیب، السيد عبدالزهراء، *مصادر نهج البلاغه و أسانیده*، ط. الثالثة، بیروت، دارالأضواء، ۱۴۰۵ق.
- الذهبی، محمد بن احمد، *تذكرة الحفاظ*، بیروت، دارالکتب العلمية، ۱۳۷۴ق.
- ، *سیر اعلام النبلاء*، تحقیق شعيب الأرناؤوط، ط. التاسعة، بیروت، مؤسسة الرسالة، ۱۴۱۳ق.
- الخیرالدین زرکلی، خیرالدین، *الأعلام قاموس تراجم لأشهر الرجال والنساء من العرب والمستعربین والمستشرقین*، ط. ۱۴، بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۹۹۹م.
- فؤاد سزگین، فؤاد، *تاریخ التراث العربی*، ط. الثانية، قم، مكتبة آية الله المرعشي النجفي، مطبعة إسماعیلیان، ۱۴۱۲ق، المجلد الثامن (علم اللغة).
- السمعانی، أبو سعید عبدالکریم بن محمد بن منصور التمیمی، *الأنساب*، تحقیق عبد الرحمن بن یحیی المعلمی الیمانی، حیدر آباد، مجلس دائرة المعارف العثمانیة، ۱۳۸۲ق.
- الصدوق، محمد بن علی بن بابویه، *الامالی*، تحقیق قسم الدراسات الإسلامية، قم، مؤسسه البعثة، مرکز الطباعة والنشر فی مؤسسه البعثة، ۱۴۱۷ق.
- ، *الخصال*، تصحیح و تعليق علی أكبر الغفاری، قم، منشورات جماعة المدرسین فی الحوزة العلمية، ۱۴۰۳ق.

الصفدي، خليل بن أبيك، *الوافي بالوفيات*، تحقيق أحمد الأرنؤوط وتركي مصطفى، بيروت، دار إحياء التراث، ۱۴۲۰ق.

الطوسي، ابو جعفر محمد بن حسن، *الفهرست*، تحقيق جواد قيومي، قم، مؤسسة نشر الفقاهة، ۱۴۱۷ق.

العسقلاني، احمد بن علي (ابن حجر)، *تهذيب التهذيب*، بيروت، دارالفكر، ۱۴۰۴ ق.

—، *لسان الميزان*، ط. الثانية، بيروت، مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۰ ق.

فرا تي و جعفري، «مقاله المصادر اللغوية عند ابن أبي الحديد»، *مجلة علمی پژوهشی انجمن ایرانی زبان و ادبیات عربی*، ش ۹، بهار و تابستان ۱۳۸۷، صص ۳۷-۶۰.

فرا تي، علی اکبر، «مقاله آسیب شناسی روایات شرح نهج البلاغه ابن ابی الحديد درباره امام حسین»، *مجلة علمی پژوهشی علوم حدیث*، شماره ۵۴، ۱۳۸۹ ش.

—، «مقاله روش لغوی ابن ابی الحديد در شرح نهج البلاغه»، *پژوهش های قرآن و حدیث*، (مقالات و بررسیهای سابق)، دانشکده الهیات دانشگاه تهران، سال ۴۲، ش ۱، زمستان ۱۳۸۸.

العباس قمی، عباس، *الکئی واللقاب*، تقديم محمد هادی الأمینی، مکتبة الصدر، تهران، بی تا.

کاتب چلبی (حاجی خلیفه)، مصطفى بن عبدالله، کشف الطنون، تحقیق محمد شرف الدین یالتقایا و رفعت بیلگه الکلیسی، دار إحياء التراث العربی، بیروت، بی تا.

الکئی، محمد بن شاکر، *فوات الوفيات و الذیل علیها*، تحقیق علی محمد بن یعوض الله، عادل أحمد عبد الموجود، بیروت، دار الکتب العلمیة، ۲۰۰۰ م.

الکلبی، ابو المنذر هشام بن محمد، الأصنام (تنکیس الأصنام)، تحقیق احمد زکی باشا، القاهرة، افست تهران (همراه با ترجمه)، نشر نو، چاپ دوم، ۱۳۶۴ ش.

مرتضی العالمی، جعفر، *دراسات و بحوث فی التاريخ والاسلام*، ط. الثالثة، بیروت، مرکز الجواد، ۱۴۱۴ ق.

المنزوی، محمد محسن (آقا بزرگ الطهرانی)، *الذریعة إلى تصانیف الشیعة*، بیروت، دارالاضواء، بی تا.

المنقري، نصر بن مزاحم، *وقعة صفین*، تحقیق عبدالسلام محمد هارون، القاهرة، المؤسسة العربیة الحدیثة، الطبعة الثانية، ۱۳۸۲ق، افست قم، منشورات مکتبة المرعشی النجفی، ۱۴۰۴ق.

الموسوی الخوی، سید ابوالقاسم، *معجم رجال الحدیث*، ط. الخامسة، بی جا، بی تا، ۱۴۱۳ ق.

المهدوی دامغانی، محمود، *جلوه تاریخ در شرح نهج البلاغه ابن ابی الحديد*، ج دوم، تهران، نی، ۱۳۷۵.

النجاشی، احمد بن علی، رجال (فهرس اسماء مصنفی الشیعة)، قم، مؤسسة النشر الإسلامی التابعة لجماعة المدرسین بقم المشرفة، ۱۴۱۶ق.

الیوسفی الغروی، محمد هادی، *موسوعة التاريخ الاسلامی*، قم، مجمع الفكر الاسلامی، بی تا.